

IX

**АКТУАЛЬНИЙ
АРХІВ**

УМАНСЬКИЙ ПОЛК В ПОЧАТКОВІ РОКИ РУЇНИ (1659-1665 РР.)

Поразка України у російсько-українській війні 1658-1659 р. призвела до вимушеного підписання Переяславського договору 1659 р, котрий іноді називається дослідниками «Переяславом -2». На відміну від попереднього договору (Переяславсько-Московського), що мав рівноправний характер, цей таким не був. Україна на його підставі робилася автономною одиницею у складі Російської імперії. Зокрема, згідно із ст.5 договору («Про воєвод по містах задля оборони») в ряді українських міст (Переяслав, Ніжин, Чернігів, Брацлав, Умань) мали стояти московські гарнізони. Але Москві йшлося насамперед про зміцнення своїх позицій на Україні, а не про допомогу українському народу у боротьбі проти Речі Посполитої та ординців. Характерно, що перші царські воєводи стали крім Києва у тиллових містах (Переяслав, Ніжин, Чернігів), а що стосується прикордонних з Річчю Посполитою та ординцями (Брацлав, Умань), то вони там навіть не були призначені. Коли ж довелося присягати на вірність Переяславському договору 1659 р., то в числі перших був уже згадуваний Іван Безпалый (як наказний гетьман), хоча за нього «приложил руку» ігумен канівського монастиря Ієв Зайончковський. Уманського полковника і навіть когось із полкової старшини тут не було, всі вони нібито стояли на кордоні проти поляків і ординців. Тому замість уманського полковника М. Ханенка підписався сам новообраний гетьман Юрій Хмельницький. У всі полки було вирішено знову посилати для присяги цареві Олексію царських представників, в т.ч. в Уманський полк Микиту Остаф'євича Анісімова, але судячи з усього цей намір так і не був втілений у життя (Акти ЮЗР.- Т.4.- С.272-274).

Розрив із Польщею та укладення нового договору з Росією знову поставило Уманський полк у складне становище, він знову опиняється на головному театрі воєнних дій. Зберігся лист І.Виговського від 15.01.1660 р., адресований королеві Яну-Казимиру. Тут Виговський інформував короля про те, що Юрій Хмельницький послав проти нього наказного гетьмана М.Ханенка на чолі шести полків (Уманський, Павлоцький, Кальницький, Подністровський, Брацлавський, Задніпровський), котрими командували відповідно сам М.Ханенко, І.Богун, І.Сірко, О.Гоголь, М.Зеленський, Багно. Ці сили вдарили на Бар і оволоділи ним і лише в замку укрилися вірні Виговському люди. В цей же час одна з двох орд, що стояли на кордонах Гетьманщини напала на Правобережжя, дійшла аж до Умані, Корсуня й Богуслава. (Бібліотека Чарторийських.-ВР.-№ 402.-Арк.365.). Напруга в регіоні не спадала... Довелося вжити енергійних

дипломатичних заходів. Під тим же Баром відбулася зустріч Ханенка з дипломатом Речі Посполитої Селецьким і наказний гетьман від імені Ю.Хмельницького запевнив посла в мирних намірах. Вдоволені миром козаки розійшлися по домівках. В цей час у Чигирині Ю.Хмельницький разом із своєю правою рукою, генеральним писарем Ковалевським обдумував свої подальші кроки. Ковалевський тяжів до Москви і схилив гетьмана до спільного з нею походу проти Речі Посполитої: «коли підемо на ляхів у їхню землю і собака на нас не забреше, бо вони війська не мають». Однак невдовзі після цього до Чигирини привезли тіло закатованого московитами полковника Данила Виговського, одруженого на дочці Богдана Хмельницького і сестрі Юрія Хмельницького. Страшний вид понівеченого тіла ледве не призвів до вибуху збройного виступу чигиринців проти Москви і гетьман вирішив не псувати в такий час відносини з Річчю Посполитою. Деяко пізніше польський посол виїхав з Чигирини, переконаний у мирних намірах гетьмана. Його шлях лежав на Умань. З послом виїхав і полковник Григорій Лісницький, котрий разом з Ханенком влаштував для посла бенкет в Умані. Посол із вдовolenням відзначав: «взагалі уманці дивляться на нашу потугу і готові до нас йти до нас». Посол пробув в Умані три дні, потім вирушив далі на захід, повізши з собою приязного листа від Ханенка та усні запевнення у добрих намірах щодо Польщі іншої уманської старшини. (Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczkenko.- Poznań, 1919.-С.165-166.)

Водночас, у січні 1660 року українські послы до Москви добивалися там присилки до Умані військ для протидії можливому польському наступу. Їм було обіцяно поставити у квітні царського воєводу в Умані, само собою зрозуміло, що з військом. (Акти ЮЗР.-Т.5.-СПб., 1867.-С.8.). Але тут Москва опізнилася. У лютому 1660 р. уманський полковник М.Ханенко, що продовжував бути наказним гетьманом, пише листа до царського київського воєводи Василя Шереметєва тривожного листа. Йому написали перед тим з Могилева - Подільського подільський полковник Остафій Гоголь, миргородський полковник Кирило Андрійович та Кальницький Іван Федорович, тобто Богун, про наступ на це місто коронних військ на чолі з Станіславом Потоцьким- «Реверою». Якщо їм вдасться взяти Могилів, тоді вони без сумніву підуть на Умань. Ханенко відзначав, що він уже рушив із своїм полком під Могилів і знаходиться в Кубличі (потім він просунувся до Ладижина), однак, якщо не підійдуть царські війська на підмогу, йому доведеться вертатися в Умань і

готуватися там до оборони міста. Лист вплинув на адресата. Шереметєв негайно дав наказ воєводі князю Григорію Козловському йти з військом до Умані і дав йому у підмогу людей свого полку на чолі з В.Зубовим. Ця підмога виступила з Білої Церкви 24 лютого, а вже 29-го числа - до Умані, потім пішло на Кублич. На шляху до обложеного поляками Могилева - Подільського воно дало битву армії Потоцького, до котрого прибув колишній гетьман І. Виговський (як бачимо громадянська війна в Україні тільки пригасла, щоб спалахнути через деякий час з новою силою). Битва закінчилася перемогою російських військ, які повернулися у Кублич. Через якийсь час сюди прибув з Ладижина М.Ханенко із своїм полком, а також три згаданих полковники з Могилева - Подільського, який щасливо витримав ворожу облогу. Було приведено до Кублича і відомого сподвижника Богдана Хмельницького та Івана Виговського колишнього київського полковника Антона Ждановича, котрий тепер був із Виговським на польському боці. Уманський полк на чолі з М. Ханенком та царські війська Г. Козловського прибули після цього до Умані 9 березня 1660р. (Акти ЮЗР.-Т.7.- С. 318-319.). Настав короткотривалий мирний перепочинок...

Але невдовзі він був перерваний спочатку ординським нападом (кінець травня) на околиці Кам'янки, яку боронив кальницький полковник Іван Сірко із загоном, у складі якого було чимало уманців.13(3).06.1660 р. Сірко розбив за Бугом татарський чамбул, тут полягло 300 ординців, а 20 потрапило в полон.Козаки звільнили ясир, взяли велику здобич. Сім полонених Сірко направив до уманського полковника М.Ханенка, а двох - до Шереметєва.

Влітку 1660 р. Москва вирішила розпочати нову воєнну кампанію на Україні. 17 серпня київський воєвода і водночас головнокомандуючий російськими військами Василь Шереметєв, або як його звали в Україні. «Шеремет» виступив у похід. Шеремет діяв самовпевнено, пишавчися величезною потугою своїх військ. До нього прибуло також з Умані згадане вище царське військо на чолі з князем Г. Козловським. Перед походом Шереметєв навіть погрожував Богу, стоячи перед іконою Спасителя, якщо йому не буде дано перемоги над польськими військами. ~~Наступні~~ з даного походу виявилися сумними не тільки для Шереметєва і його армії, але також і для української...

Головні сили Уманського полку стояли тоді під Баром. 22(12).09.1660 р. вже в під час походу Шереметєв отримав у Чуднові листа від українських полковників:уманського М.Ханенка, брацлавського (М.Зеленського), подільського О.Гоголя), кальницького (І.Вертепильського з проханням про інструкції. Вони мали йти до Шереметєва 15-16 вересня, але і 21 числа вони ще не прибули. Видно уманці вирішили йти не до Шереметєва, а до головних сил української армії за чолі з гетьманом Ю.Хмельницьким. Такі дії Ханенка не були випадковими, оскільки цей ~~полковник~~ справився на потужне угруповання козаків Уманського полку, які

не прагнули проливати кров за Московську державу, а частина з них відверто стала орієнтуватися на Річ Посполиту. Варто нагадати, що сам Ханенко за постановою сейму Речі Посполитої 1659 р. був нобілітований і став повноправним шляхтичем. Близький до цього полковника уманець Остафій Гвовський отримав у власність Чорну Кам'янку. Але кілька тисяч уманців та козаків інших правобережних полків таки прийшло до Шереметєва, точніше до корпусу полковника Тимоша Цецюри, здійснивши це без відома гетьмана. Невдовзі сили Шереметєва і Цецюри потрапили у кільце польсько - татарських військ, а також і деяких українських частин на чолі з Іваном Виговським (знову яскраво виявився трагізм Руїни!) під Любаром (14-25 вересня 1660 р.), потім під Чудновим (27 вересня - 5 жовтня 1660 р.). Надійно обложивши Шереметєва, поляки кинули майже всю силу проти української армії Юрія Хмельницького, котра поспішала на допомогу, але сама опинилася під раптовим і тяжким ударом польсько - татарських військ. В ході битви під Слободищами (14.X.1660 р.), в якій брав участь і Уманський полк, українська армія зазнала поразки і теж була обложена. За таких умов все сильніше лунали голоси про мир з Річчю Посполитою, пригадувалися всі кривди і жорстокості, що їх чинила Москва Україні. 17 жовтня 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький підписав Слободищенську угоду, на підставі якої Україна верталася до складу Речі Посполитої. Під цим договором стояв між іншим і підпис М.Ханенка як уманського полковника і «комісара», тобто одного з кількох українських дипломатів, що від імені Гетьманщини провадили ці тяжкі переговори. Серед тих, хто підписував значаться і ряд старшин Уманського полку: Федір Хрептик, уманський сотник, Григорій Вілогруд, бабанський сотник, Костянтин Гащина, кублицький сотник, Павло Крусняк, вербицький сотник, Семен Гроденко, кусковський сотник, Максим Бубиха, бершадський сотник, Степан Накстало, осавул Уманського полку, Писати вони не вміли або не хотіли підписуватися і тому від їхнього імені розписався Гарасим Камінський. (Оригінал даного договору зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові під № 402 на арк.351-353. Див. також: Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielniczenko—Poznac,1919.-С.156.). Однак про рівноправність Української держави і Польщі у цьому договорі вже, на жаль, не йшлося. Уже поляки диктували умови замирення з позиції сили і Гетьманщина ставала автономною одиницею у складі Речі Посполитої...

Біда приходять не одна. У відповідь на Слободищенську угоду ряд полків Лівобережної України під тиском Москви заявили про свою відмову коритися гетьманові Юрію Хмельницькому, а замість нього висувують гетьманом (поки що наказним) переяславського полковника Якіма Сомка, котрий був за іронією долі рідним дядьком Юрія Хмельницького, братом першої дружини Богдана Хмельницького Ганни Сомко. Між ними майже одразу розгорнулося збройне протистояння, Руїна набирає в Україні нового розмаху.

Додамо, що факт чергового розриву України з Москвою визнавав і командуючий московськими військами Шереметєв, котрий потрапив у полон, але цар Олексій поспішив дезавуювати цю заяву свого боярина. Разом з Шереметєвим, котрий пішов у кримський полон, де й провів 20 подальших років свого життя (цар не міг пробачити йому заяви щодо України), у неволі опинилося маса російських вояків. Ряд з них врятувалося потім втечею або ж були визволені вождем запорожців Іваном Сірком. Як відзначали посланці до Москви наказного гетьмана Якіма Сомка яготинський сотник Петро Челюстка і його товариші, чимало царських вояків і українських козаків видосталися на волю і прибули насамперед до Умані, де їх приймав Іван Безпалий, годував і поїв. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.49). І. Безпалий вже не відігравав якоїсь серйозної ролі в політичному житті України і видно повернувся в рідне місто доживати свого віку. Про його перебування в Умані згадується в документах і наступного, 1661 року. Однак у 1662 р. (не пізніше лютого), його разом з іншими трьома полковниками, один з котрих мав прізвище Макуха, Юрій Хмельницький звелів розстріляти в Чигирині (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.57,97.). Про подальші події на території Уманського полку відомо поки що дуже мало. Деяка інформація щодо них з'являється на сторінках джерел у зв'язку з молдавськими подіями.

Юрій Хмельницький давно вже намірявся відгукнутися на воляння про допомогу молдавського господаря Костянтина Щербана, проти котрого виступила збройна опозиція. Тим самим гетьман прагнув продовжити молдавську політику свого батька й старшого брата і звичайно ж залучити до задуманого походу козаків Уманського полку. Через несприятливі обставини в самій Україні цей похід на чолі з гетьманом так і не відбувся. Але на допомогу молдавському господареві вирушили значні загони правобережних козаків-добровольців, тим більше, що він сам звертався з таким проханням безпосередньо до Умані, про що свідчить його лист до М.Ханенка. Уманський полковник не забарився з відповіддю, котра була дана 31 грудня 1660 року:

«Ясневелможний милостивий господару земель молдавских, мні велце милостивий пане й добродію.

Не могучи никого иншого свидком поставити, кром единого во Троици Бога, Которий Сам сумління мое видит, жебим рад з дорогою душею моею великой вашой господарской милости, як найліпшей при щирости моеї услужити. Тилко ж можность моя, на якую би годину того потреба, не может вистатчити. З яких мір, так розумію, же пан Остафій Астаматій вашой господарской милости во всем статечне юж виповідил. Еднак я, не устаючи в моеї зичливости, стараючися о добром вашой господарской милости, виправилем его милость пана Лесницкого до Чигирина, упросивши его, аби сцирого старання около того приложил, где и сам не на забавне, дай Бог, на завтрий ден Рождества Христова не к воли чому иншому, але к воли тому

самому, жебим могл що добре вашой милости пану, справити. Побегу спішне до его милости пана гетмана, с котрим иле ми способов будет ставати и сил, буду о потребах великой вашей господарской милости умовляти. Поволност при том щирих услуг моих в милостивую ласку вашей милости, моего милостивого пана, яко найпилней залецаю.

Дан в Умані 21 декаврия 1660 року.

Велможности вашей государской милости всего добра зичливий приятел и поволний слуга Михайло Ханенко, полковник его королевской милости Войск Запорозких уманский. (Архів головний актів давніх у Варшаві. -Ф.- «Архів коронний у Варшаві».-Відділ козацький- 42 / 77. Оригінал, завірений печаткою. Адреса: «Ясне велможному а мні велце милостивому пану и добродієви его милости пану господину Костянтину Щербанови, воеводи и господарови земель молдавских пилко належит». Перша публікація даного документу була здійснена нами: Мицик Ю. З джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI-XVII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. Т. 3. Історія.- К., 1998.- С.86.).

Цікаво, що лист Ханенка стверджує також факт перебування в Умані того часу колишнього миргородського полковника Григорія Лісницького, а також ще одного сподвижника Богдана Хмельницького Остафія Астаматія (Астаматі), грека за походженням, котрий видав митною службою в Гетьманщині. Перебування останнього в Умані зайвий раз засвідчує видатну роль цього міста в торгівельно - економічному житті Української козацької держави. Повертаючися до Костянтина Щербана, відзначимо, що йому з допомогою українських козаків, в т.ч. й уманців, вдалося повернути собі престол взимку 1660-1661 рр., хоча й ненадовго. Стривожені турки кинули свої війська і ординців на Молдавію і Костянтин мав тікати. Козаки повернулися додому, але подумували про подальшу підтримку Костянтина. Тоді Юрій Хмельницький під тиском польських представників видав універсал до брацлавського, подільського та уманського полковників, бо саме з цих полків виходили козаки-добровольці, щоб підтримати молдавського господаря Костянтина. Гетьман заборонив цим універсалом втручатися козакам у молдавські справи. Про це писав на своїх сторінках перша польська друкована газета «Польський Меркурій» від 23-30.03.1661 р.

Розкол України на дві частини, Правобережну і Лівобережну Гетьманщини, засвідчив той факт, що громадянська війна на Україні замість того, щоб пригаснути, спалахнула з новою силою. Це у свою чергу потягло нестабільність в житті конкретних полків, зміни їхнього керівництва. Був зміщений і Михайло Ханенко, котрий очевидно подався на Січ. На його місце було обрано Івана Лизогуба (був уманським полковником у 1661-1663 рр.). У спробі Ю.Хмельницького повернути собі Лівобережну Україну брав активну участь і Уманський полк. На початку літа 1661 р. він разом

з Чигиринським полком спробував взяти Кременчук. Однак це не вдалося зробити. Між тим, пішли чутки, що з Криму вийшла орда під керівництвом Шан - Гірея та « Севгута » і йде під Умань, щоб з'єднатися там з польським військом. Хоча тепер татари були союзниками, однак це очевидно стривожило Уманський полк і той повернув з-під Чигирини додому. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.84.). Власне і сам Ю.Хмельницький закликав ординців собі на допомогу, що нерідко супроводжувалося грабежами й насильством над мирним населенням. Не відставала у цьому відношенні і польська воячина. У першій половині серпня на територію Уманського полку прибув уже сам хан Мухамед - Гірей IV. (Акти ЮЗР.- Т.5.- С.91,93.). Невдовзі розпочалися грабунки і спустошення, які чинили ординці. Ю.Хмельницький був змушений звернутися до Яна-Казимира з тим, щоб король відправив на Правобережну Україну королівське військо для захисту від цих ворогів.

У ході нового етапу громадянської війни обидві сторони прагнули збільшити свою соціальну базу, залучити на свій бік цілі полки. Царський слуга Іван Пєсков після листопада 1661 р. сповіщав з України про новини військово - політичного життя московський уряд і при цьому відзначив, що Юрій Хмельницький наказав уманському полковнику Івану Лизогубу агітувати за нього в лівобічних полках, але Лизогуба було затримано і Піщаному, передано наказному гетьманові Якимі Сомку у Переяслав і той наказав кинути емісара у в'язницю. (Акти ЮЗР.-Т.7.-С.332-333.). Ця звістка містить у собі певну плутанину, або ж Лизогуба якимось чином швидко вдалося вийти на волю. Боротьба між двома гетьманами, котрі все більше ставали іграшкою в руках сусідніх держав, продовжувалася. Обидві сторони прагнули укріпитися на протилежному боці Дніпра, тому головною ареною протистояння стали Переяслав і Канів, відділені між собою Дніпром. У травні 1662 р. Ю.Хмельницький став посилено готуватися до нового форсування Дніпра, особливу надію покладаючи на Чигиринський, Уманський і Корсунський полки, куди послав спеціальні універсали про підготовку до походу. Цей похід був нещасливим, як і майже всі походи Юрія Хмельницького. 2 серпня (23 липня) 1662 р. війська Сомка, котрого підтримали московські сили на чолі з князем Г. Ромодановським зазнали нищівної поразки, чимало з них при відступі потонуло у Дніпрі. Без сумніву у цій безславній війні полягло й чимало уманців...

Поразки Юрія Хмельницького викликали різке зростання невдоволення ним і він мусив скласти гетьманську булаву, після чого з власної ініціативи постригся у ченці. На його місце гетьманом (тепер уже тільки Правобережної України) було обрано Павла Тетерю. Колишній переяславський полковник, а потім генеральний писар Павло Тетеря притримувався у той час відвертої орієнтації на Річ Посполиту, тому дав згоду підтримати всіма силами похід військ Речі Посполитої на чолі з самим королем на Лівобічну Україну. Там тоді гетьманом став Іван Брюховецький, що безоглядно поставив

на Москву. Власне, Тетері й Брюховецького в першу чергу стосуються нищівно-саркастичні слова Тараса Шевченка: «варшавське сміття, грязь Москви...» Коли ж Ян-Казимир виступив у похід проти Лівобережної Гетьманщини (кінець 1663 - початок 1664 рр.), то з ним вирушило й українське військо Павла Тетері, в т.ч. й Уманський. Хоча правобічні гетьманці й не брали активної участі в боях, однак сам факт походу проти українців у союзі з недавніми супротивниками (Річчю Посполитою та Кримським ханом), перебування котрих в Україні добре давалося взнаки мирним жителям, викликало зростання опозиційних настроїв. Розпочалися таємні переговори деяких правобережних полковників з лівобережними гетьманцями. Про це стало відомо королеві і його оточенню і як наслідок - арешт і розстріл під Новгород-Сіверським славного полковника Івана Богуна. Це викликало ще більше невдоволення Річчю Посполитою. Зазнавши невдачі на Лівобережжі, польська влада посилювала репресії на Правобережній Україні, знов починає повертати на старе, утискувати Православну Церкву. У відповідь вибухло антипольське повстання на Правобережній Україні, яке спочатку очолив торговицький козак Дмитро Сулимка. У ньому взяла участь і досить значна група козаків Уманського полку. Досить сказати, що серед найближчих сподвижників Сулимки були Гарасим Коломийченко з Буків та Павло Мотовиленко з Бабанів. (Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року) Україна модерна. -Львів, 2000.-№ 4-5.-С.409; Rawita-Gawrocski F. Ostatni Chmielniczenko.-С.167-168.). Однак це повстання було придушене. Схоплений поляками Сулимка, на допиті вказав на Виговського, як на організатора виступу. Негайно з наказу польського воєначалчника Себастьяна Маховського та гетьмана Павла Тетері (вони, до речі, були кумами) Виговського було арештовано і без суду і слідства розстріляно у березні 1664 р. Але це лише підлило масла у вогонь! Тоді на придушення повстання було кинуте Чарнецького і той із своїми карателями знищив чимало повстанців, в т.ч. і в Уманському полку. Але й це не допомогло і сам Чарнецький був тяжко поранений при облозі Ставищ (від цієї рани він і помер через деякий час). Повстанці ж отримали допомогу з Лівобічної України та Січі, прибули на правий бік Дніпра і московські війська, хоч і відносно нечисельні. Розгорталися нові битви на правому боці Дніпра за участю лівобічного гетьмана Брюховецького та кошового отамана Івана Сірка. Саме Сірку піддалися міста від Дніпра до Дністра, насамперед Уманський, Брацлавський, Кальницький, Подністрівський полки. До Умані Сірка тягла також і можливість дістати скарби Тетері, який таки й здобув, хоча й не в Умані, а в Брацлаві. (Літопис Самовидця...С.96-97.). У березні 1664 р. Сірко вже стояв в Умані і 23 (3) березня писав звідси до царя, доповідаючи про успіхи. Але видно Сірку не довелося довго стояти в Умані, бо місцеві жителі віддали перевагу М.Ханенку. Тоді Брюховецький послав сюди підмогу. Він вчинив своїм піхотним

полковником козака Андрія Богомаза (уродженця с. Мигайлово Городище під містечком Биковим Березницької сотні Ніжинського полку) та іншого піхотного полковника Івана Чепеля і послав з їхніми військами на Умань. Цей похід був успішним. М.Ханенко та вірні йому полковники Григорій Лісницький (був миргородським полковником у 1654-1658 рр.), Максим Грозденко, Ништало та інші втекли, покинувши прапори. Втекли й союзні їм татари. Жителі Умані здали місто Богомазу й Чепелю і приєдналися до них, обравши своїм полковником Григорія Білогруда. Були звільнені із ув'язнення полонені запорожці та царські ратники. Потім ці полки пішли на Кальник, а звідти на Кисляк. У Кисляку їх обложив Тетеря з своїми козаками і польські війська. Кисляк впав після тривалої облоги, після чого Богомаз потрапив у полон, з котрого видостався лише на початку 1667 р. (Акти ЮЗР.-Т.6.- С. 169-170).

У травні - червні 1664 р. до Умані прибув новий кошовий отаман, побратим Сірка Сацько Туровець (Яцько Торський). Як тільки він став в Умані, до нього почав писати Тетеря, переманюючи на свій бік, але безуспішно. Разом із запорожцями до Умані прийшли московські стрільці майора Михайла Свиньїна. Сюди ж став пробиватися і начальник майора - воєвода Григорій Косагов із своїм невеликим загonom у 180 душ. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.155). Йому це вдалося і з Умані він послав до Москви гінця з листом - місцевого козака Опанаса Гребельника. Але на той час повстання стало стихати, бо й московська рука виявилася не легшою, ніж польська. Москва втрачає ініціативу і відступає до Канева, котрий був потужним плацдармом для нового наступу на Правобережну Україну. Туди відійшов і Косагов, залишивши в Умані свій гарнізон на чолі із згаданим Свиньїним (всього 170 вояків), в т.ч. й донські козаки. Але варто було Косагову покинути Умань, як з його уманського гарнізону почалися втечі (липень - серпень 1664р.). Ситуацію для Москви і лівобічних гетьманців врятувало те, що подністровський полковник Остап (Остафій) Гоголь з усім Подністров'ям перейшов на бік Брюховецького і царя. Тоді йому на підмогу пішли війська на чолі з Сірком, Туровцем і Косаговим, щоб, зібравши під своїм керівництвом Уманський, Брацлавський і Кальницький полки, йти разом з Гоголем проти польських військ. Отже, запорожці знову стали в Умані і їх очолив Туровець (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.203). До них підтяглися й сили наказного гетьмана лівобережців Федяєнка. Але й цього було замало, тому Туровець і Федяєнко писали 12(2) вересня з Умані до Брюховецького, прохаючи про підмогу, бо інакше Умань може виступити проти Москви й Брюховецького. З цим листом прибув до Брюховецького козак Гаркуша з товаришами. Одночасно писав і Свиньїн, вказуючи на зростання дезертирства серед козаків («зело малолюдно в Умані»). Московського ж війська із ним було всього 100 душ. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.160). 20 (10) вересня Свиньїн писав про погіршення ситуації і про те зокрема, що брацлавський полковник Остап Гоголь

знову перейшов із всім містом і полком на польський бік, що Туровець отримує тривожні листи. Ставица знаходиться в облозі, звідти прийшов козак з проханням про допомогу, але туди немає кого посилати, уманці все більше виявляють невдоволення московською присутністю. Не було кого послати і до Кальника, до котрого підбиралися польські війська. Вони ж стали наблизитися й до Умані. У одному з боїв під Уманню у полон до ординців потрапив рейтарський прапорщик Самійло Кис (очевидно з числа слобідських козаків). Його привезли до Ставищ, де було допитано, але через 4 тижні (23(13) вересня) йому вдалося втекти. Він знову дістався до Умані і приніс дані про неприятельські сили. 24(14) вересня з Умані до Канева приїхав запорозький козак Хома Козиревський і приніс Косагову звістку про перехід на польський бік всього Брацлавського полку, причому назвав міста, котрі раніше входили до складу полку Уманського (Ладизжин, Бершадь). З самої Умані постійно йшли прохання від Туровця і Свиньїна посилити гарнізон свіжими людьми, бо під самим містом постійно йшли бої з поляками й ординцями. Брюховецький же не міг послати, бо самому бракувало, а Косагов не мав з Москви наказу, та й посилати не було кого, бо значно зросло дезертирство. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.164). Ці бої на дали рішучої переваги жодній із сторін. Чарнецький втратив тут, під стінами Умані чимало людей, тому пішов під Лисянку й Медвин, але й там не мав щастя. 26 жовтня з-під Умані вирушила додому й орда на чолі з Ширим-беєм.

У зв'язку з тяжкою ситуацією на Україні у головах її тодішніх керівників народжувалися різноманітні плани виходу з кризи і встановлення миру. Більшість з цих планів явно поступалися політичній програмі Богдана Хмельницького, навіть несуть на собі печать деградації. Так, у липні 1661 р. наказний гетьман Яким Сомко радив московському уряду, що той має чинити в Україні. Коли наприклад Юрій Хмельницький знову візьме сторону Москви, тоді треба посилати 20 тис. царського війська і зайняти 6 міст на Правобережній Україні (Чигирин, Корсунь, Умань, Канів, Брацлав, Білу Церкву й Київ), а жителів тих міст переселити на лівий берег Дніпра. Тоді правий берег можна було б віддати Яну-Казимиру без людей.

Тяжка боротьба проти польських загарбників продовжувалася. Гетьман Павло Тетеря, котрий в той час притримувався пропольської орієнтації (так само, як і уманський полковник Михайло Ханенко) увійшов до Брацлава. Брацлавський полковник Іван Сербин мусив відступати до Умані, де й укріпився. У його війську було чимало сербів (до 20 000) і молдаван (10 000). Сербин привернув до себе деякі сусідні міста, наприклад Торговицю і оголосив себе прихильником лівобічного гетьмана Івана Брюховецького і просив у нього допомоги. Він же у своєму листі до цього гетьмана від 30(20).12.1664 р. з Умані подав деякі важливі відомості про хід антипольської боротьби. Так, він писав про постійні бої довкола Умані. 26 (16) грудня козаки в ході бою у Цимерманівці знищили

кілька десятків ворогів, а одного значного полонили. Того ж дня під Псарівкою теж була перемога, кілька десятків ворожого трупу відвезли ховати в «Бабинов» (Бабанку()), а інших знаходили у ямах та погребях. Було нараховано до 200 забитими, багатьох ворогів полонили. Умань і ще декілька міст Правобережної України тримали міцну оборону проти польсько-татарських військ, про що згадував і Маметча-мурза у листі до свого родича у грудні 1664 р. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.228,231). У січні 1665 р. Сербин розвинув успіх і, вийшовши з Умані, вибив ляхів з Бабанів, Косенівки й Кисляка, а потім з тріумфом повернувся до Умані. Вороги хотіли взяти реванш і прийшли під стіни Умані, але й тут зазнали невдачі. Їх полягло тут 120 вояків, а чимало потрапило в полон до Сербина. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.248). Але тримати цю оборону ставало все важче. Це розумів і сам Брюховецький і тому він, укріпившись в Каневі, дав підмогу Умані, Лисянці, Кальнику та ін. Такі дії посприяли подальшим успіхам Сербина. 15(5) лютого він знову вчинив успішний похід з Умані, взявши Христинівку, Кисляк, Бобани, Косенівку, Улимер та Бородянку. Він в ході боїв перебив там багатьох поляків, а значних полонених прислав у Канів до Брюховецького. (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.258). Прагнучи помсти, польські війська стали під Уманню, але Сербин вчинив вилазку і поклав 120 ворогів на місці, а багатьох інших, загнав, наче овець, до міста. (Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1963.-Кн.6.-С.139). Ситуація ускладнювалася тим, що війна велася не лише проти польських загарбників, але і своїх же братів - українців. Проти Сербина виступив Ханенко, але зазнав невдачі і був обложений у одному з безводних містечок. В Умані продовжував міцно сидіти Сербин. При його боці став і Василь Дрозденко (Дрозд, Дроздецький). Цей спочатку з'являється на Ніженщині (1654 р.), у 1656 р. був сотником у полку білоруського полковника Івана Нечая, брата знаменитого брацлавського полковника Данила Нечая, потім перейшов на Подністрів'є. Дрозденко, як і деякі його однодумці-полковники (серб Родіон Димітрашку або Димітрашку Райча, грек Костянтин Мигалевський) був одним з типових політичних авантюристів доби Руїни, котрих тоді на жаль, не бракувало. Саме він між іншим завдав остаточної поразки Тетері (14(4).04.1665 р.), після чого той мусив рятуватися в Речі Посполитій. Дрозденко став уже подумувати про гетьманську булаву, але претендентів і без нього вистачало. Брюховецький прагнув поширити свою владу і на правий берег Дніпра, у чому його підтримувала Москва як свого слугу. У Медведівці об'явився Степан Опара, що поставив на ординців. Нарешті, з'являється на повний зріст могутня постать Петра Дорошенка, прозваного українськими істориками «Сонцем Руїни». Онук гетьмана Війська Запорізького (у 1622-1627 рр., з перервами) Михайла Дорошенка, оспіваний поруч із Сагайдачним у народних українських піснях, син козацького полковника Дорофія і сам полковник, що належав до числа наймолодшої генерації

сподвижників Богдана Хмельницького, він хотів продовжити справу Великого Богдана і, об'єднавши обидва боки Дніпра в єдиній Українській державі, зробити її знову самостійною. В той час, коли Дорошенко все більше зміцнював свої позиції, Сербин в Умані і Дрозденко все більше схилилися на бік Москви і Брюховецького. Саме на цей час припадає ганебна сторінка в житті Дрозденка. У березні 1665 р. він зайняв Рашків, перехопивши листи Роксанди-удови Тимоша Хмельницького, котра там проживала. Нещасна вдова просила в листах поляків, щоб вони вивезли її з охопленого війною краю. Дрозденко ж пограбував все майно Роксанди, ще й звелів її побити. Між тим, Сербин заходився укріплювати Умань, готуючися до вирішальних боїв із Дорошенком. Останній уже завдав відчутних ударів Опарі і став тіснити московські війська розом із гетьманцями Брюховецького. Взявши Умань, Дорошенко ставав практично одноосібним гетьманом Правобережної України. Стривожений Сербин просив Брюховецького про підкріплення, бо хоч як не зміцнюй стіни і вали, але не вони, а люди мають воювати («стіни й вал битися не будуть»). Писав Сербин листи до полковників Гоголя й Дрозденка, навіть до Ханенка й уманських жителів розіслав свої універсали. Обнадійливі звістки він отримав з Кальника, Рахнів і Дашева, де повстали місцеві жителі й вибили звідти польські гарнізони. В той же час було неспокійно в самій Умані, де все відчутніше тиснула місцевих жителів московська рука в особі командуючих царськими загонами Козирева та Федяєва. Останні при відсутності Сербина так допекли старшинам, котрі не корилися Москві, що ті втекли з Умані. Внаслідок цього у місті виникла гостра криза, яку насилу вдалося розв'язати лише внаслідок оперативного втручання Сербина, а то б за його власними словами «мало що залишилося б в Умані, бо одних би вирізали..., а інших би вирубали...» (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.264. Лист Сербина з Умані від 27(17).03.1665 р.). Тим не менш пішли поголоски про можливу здачу Умані полякам. Останні на той час втратили свого полководця Стефана Чарнецького, а новий їхній командуючий Станіслав Яблоновський прагнув знову приборкати Правобережну Гетьманщину. Щоправда поки що він зазнав поразок у боях під Торговицею, Лисянкою та іншими містами, котрі знаходилися поблизу Умані, але потроху наближався до останньої. Справа дійшла і до тяжких боїв під Уманню у березні-квітні 1665 р., у ході яких поліг від ворожої кулі і сам Сербин. Брюховецький у своєму листі від 27(17).04.1665 р. повідомляв про це царя Олексія і направляв до Москви осиротілого сина полковника заради «милости і отеческого призрения» (Акти ЮЗР.-Т.5.-С.270). По загибелі Івана Сербина у короткому часі брацлавським полковником став Василь Дрозденко, що перед тим згадуваний був у джерелах як «запорозький полковник».

Яблоновський, не змігши взяти Умань, спробував її блокувати. Ставши разом з Тетерею

під Лисянкою, він хотів перервати її зв'язок з Каневом, де була тоді правобережна ставка Брюховецького, а також не дати змоги місцевому населенню засіяти поля. Але й це на вдалося польському війську... Якраз тоді поблизу Умані з'явився претендент на гетьманство Степан Опара. 21(11) червня 1665 р. він підійшов до самої Умані, маючи при своєму боці кінний і піший українські полки, а також загін ординців. Опара пригрозив місту такою облогою, коли воно не піддасться йому, вказав, що вже два ординських солтани йдуть із своїми силами на Умань. Жителі опинилися перед складною проблемою. Московський гарнізон майора Михаїла Свинына був нечисельний, але встиг уже датися взнаки уманцям своїми здирствами. Стояти в облозі проти козаків Опари було тяжко, а боронити царську протекцію уманці не рвалися, так само, як і у 1654 р. Тоді вони зважилися повстати проти московитів. Більшість із них на чолі із Свиныним була арештована, деякого при опорі вбили, дехто, як от охтирський пушкар Василь Тихонів та 6 його однополчан спромоглися втекти з Умані до Лисянки. Потім Умань відкрила брами перед Опарою. Але Опара недовго втішався успіхом. Йому не було чим платити орді, козаки його слабо підтримували. Як наслідок, ординці самі стали шукати собі платні, забираючи майно, а часто і самих жителів Уманського та Канівського полку. Опара став подумувати про зближення з полковниками Брюховецького (Дрозденком, Райчею, Могилевським), посилав до Дрозденка полковника Апостола (про це свідчив наприклад переяславський козак Матвій, що певний час знаходився в Умані, але про це довідалися ординці. 28(18) серпня ординці арештували його і повезли в кайданах до Білої Церкви. Очевидно у цей час в Умані укріпився М.Ханенко, котрий знову став уманським полковником (1664-1669 рр.). Ймовірно з ним були і якісь польські частини, що про них згадує російський історик Соловйов (Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1963.-Т.6.- С.143).

Петро Дорошенко все впевненіше почував себе в якості гетьмана Правобережної України. Ряд полків уже визнали його. Головні противники на чолі з Дрозденком знаходилися у Брацлаві та Умані. Саме проти них і був спрямований удар Дорошенка. Вже в серпні 1665 р. по усуненні з політичної сцени Опари Дорошенко пішов на

Лисянку, а звідти на Буки. Після Буків гетьман вирушив на Ладижин, де стояв тоді Дрозденко. Дорошенко став у Івангороді, а проти Дрозденка, що перемістився до Кублича, послав загін ординців. Брацлавський полковник не збирався однак відступати і завдав ординцям потужного удару і переслідував їх аж до Івангорода. Тоді було взято в полон кілька мурз і понад 100 рядових ординців. Однак безпосередньо проти гетьмана Дрозденко не наважився виступити і укритися за стінами Брацлава, де сидів у облозі понад 2 місяці. Головною опорою Дрозденка були серби та молдавани, серед української людности він не користувався особливою популярністю. Не бажаючи нести тягар непотрібної війни, козаки змусили Дрозденка бути поступливішим. 15 жовтня 1665 р. якраз на свято Покрова Пресвятої Богородиці Умань піддалася Дрозденку, котрий і став у ній. При цьому полковнику було 10 000 козаків і 10 000 молдаван і ймовірно сербів. З Умані Дрозденко хотів йти на Білу Церкву на з'єднання з іншим полковником (Дециком). (Акти ЮЗР.-Т.6.-СПб., 1869.-С.40). Однак Дорошенко привів нові сили і так стиснув Дрозденка, облягаючи Умань, що той піддався (це сталося до 17.11.1665 р.). Дрозденко потрапив з дружиною й дітьми до рук мурзи і той пообіцяв його випустити на волю за викуп. Дрозденко зібрав потрібну суму, однак мурза порушив своє слово і видав його із сім'єю Дорошенку. Гетьман ув'язнив цього полковника в Чигирині, але потім пом'якшив сторожу. Фактично Дрозденко перебував під домашнім арештом і гетьман подумував про залучення його на свій бік. Однак Дрозденко не хотів цього чинити і навіть підмовив когось із чигиринських козаків, щоб той викрав гетьманську булаву. Разом з нею Дрозденко хотів утекти на Лівобережну Україну до Брюховецького, але був спійманий. За це Дорошенко звелів його розстріляти (травень 1666р.). Із опануванням Брацлавом та Уманню Петро Дорошенко став єдиним гетьманом всієї Правобережної України. Тепер уже можна було про об'єднання в єдину державу Гетьманщину обох боків Дніпра, як це було в часи Б.Хмельницького, і осягнення дійсної незалежності Української держави. У подіях наступного десятиріччя сповнених перемог, а ще більше поразок, Уманському полку судилося відіграти важливу роль, але це складає сюжет вже іншої історичної розвідки.

